

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Сучасні літературознавчі дослідження як досвід рецепції ідей класичної філологічної науки

УДК 82.09

Н. І. Астрахан

Житомирський державний університет імені Івана Франка

Теоретична поетика О. О. Потебні як чинник сучасної теорії літературного твору

Астрахан Н. І. Теоретична поетика О. О. Потебні як чинник сучасної теорії літературного твору.

У статті аналізуються основні положення психолінгвістичної концепції О. О. Потебні з погляду їх актуальності для сучасного літературознавства в плані становлення та еволюції теорії літературного твору. Здійснюється спроба аналізу ідей «Теоретичної поетики» в контексті основних напрямів розвитку літературознавчої думки ХХ та початку ХХІ століття, на тлі методологічних пошуків літературознавства. Акцентується наявний в концепції О. О. Потебні потенціал міждисциплінарної взаємодії, який не суперечить загальній філологічній підпорядкованості наукової творчості вченого.

Ключові слова: літературний твір, художній образ, слово, цілісність літературного твору, концепція літературно-художньої творчості, гносеологічна функція літератури, методологія літературознавства.

Астрахан Н. И. Теоретическая поэтика А. А. Потебни как фактор становления современной теории литературного произведения. В статье анализируются основные положения психолингвистической концепции А. А. Потебни с точки зрения их актуальности для современного литературоведения в плане становления и эволюции теории литературного произведения. Осуществляется попытка анализа идей «Теоретической поэтики» в контексте основных направлений развития литературоведческой мысли ХХ – начала ХХІ века, на фоне методологических поисков литературоведения. Акцентируется имеющийся в концепции А. А. Потебни потенциал междисциплинарного взаимодействия, не противоречащий общей филологической подчиненности научного творчества ученого.

Ключевые слова: литературное произведение, художественный образ, слово, целостность литературного произведения, концепция литературно-художественного творчества, гносеологическая функция литературы, методология литературоведения.

Astrakhan N. I. Theoretical Poetics of A. A. Potebnia as a Factor in the Contemporary Theory of Literary Work. The article analyzes the main provisions of A. A. Potebni's psycholinguistic concept from the point of view of their relevance for contemporary literary studies in terms of formation and evolution of the theory of literary work. An attempt is being made to analyze the ideas of «Theoretical Poetics» in the context of the main directions of development of the literary thought of the 20th and the beginning of the 21st century, against the background of methodological searches of literary studies. The potential of interdisciplinary interaction, which does not contradict the general philological subordination of scientific creativity of the scientist, is emphasized in the ideas of A. A. Potebnia.

Particular attention is paid to the structural analogy of the word – artistic image – a literary work, which becomes the basis of the concept of literary and artistic creativity proposed by scientists. In accordance with this concept, literary and artistic creativity is considered to be an important factor in the development of mankind, the tool of which is speech, and its method is artistic and poetic thinking. The man involved in the process of creativity, appears as a subject opened to the infinity of knowledge going in the space of the word art.

Key words: literary work, artistic image, word, integrity of a literary work, concept of literary and artistic creation, epistemological function of literature, methodology of literary studies.

Психолінгвістична концепція О. О. Потебні, покладена в основу книги «Думка та мова» (1862), робіт, умовно об'єднаних у межах «Теоретичної поетики» [4], сприймається як визначальний фактор здійснення сучасної теоретико-літературної концептуалізації феномену літературного твору [5]. Саме Потебня зробив перші кроки у напрямку теоретичного осмислення «поетичного твору» в просторі предметно-об'єктної сфери літературознавства, можливо, тому, що його

дослідницькі інтенції були принципово ширшими за вузькодисциплінарну підпорядкованість. Розглядаючи проблеми взаємоузгодженого розвитку мислення та мовлення, вчений вже у другій половині ХІХ століття виходив на той рівень узагальнення, філософсько-антропологічної та культурологічної зацікавленості, який став характерним для гуманітаристики у столітті ХХ, в період появи численних інтердисциплінарних досліджень та формування мета-дисциплін [9]. І водночас не втрачав філологічної специфіки своїх наукових розвідок, неначе готуючи ґрунт для

сучасного усвідомлення філології як внутрішньої форми будь-якого знання [8:311–312].

Одне з вихідних положень теоретико-літературної концепції Потебні полягає у визнанні за художнім твором «самостійного буття»: «Мистецтво є мовою художника, і як засобом слова неможливо передати іншому свої думки, а можна лише пробудити у ньому його власну, так неможливо її повідомити й у творі мистецтва; тому зміст цього останнього (коли він закінчений) розвивається вже не у митці, а в розуміючих... Сутність, сила такого твору не в тому, що мав на увазі під ним автор, а в тому, як він діє на читача чи глядача, отже, у невичерпному можливому його змісті» [4:30]. Погляд на мистецтво як особливу мову, що надбудовується над природною, розкриваючи її атрибутивні властивості у горизонті якісно нових можливостей; акцентація діалогічної природи, комунікативної сутності авторського творення та читачького відтворення; визначення параметрів спільної роботи учасників естетичної комунікації над розширенням значення та поглибленням смислів у процесі художнього духовно-інтелектуального освоєння світу; увага до розуміння як підґрунтя художньо-естетичної діяльності, усвідомлення нескінченності його розгортання – ось неповний перелік векторів конкретизації закладеної в процитованому фрагменті думки, тією чи іншою мірою реалізованих у просторі літературознавчих та суміжних із ними гуманітарних дисциплін. У контексті наукових праць Потебні ретроспективно відчитуються не лише концептуальні перетини з майбутніми формальними, структурально-семіотичними, рецептивними, онтологічними теоріями літературного твору, а й з феноменологією, філософською герменевтикою та філософією діалогу як методологіями сучасних гуманітарних досліджень.

Уявлення про те, що у літературного твору є певний час «життя», зумовлений «гнучністю образу», «силою внутрішньої форми», завдяки яким виявляється можливим вкладення нового смислу, прирощення значення у порівнянні з буквальним, вело до розуміння не лише відносної (тобто химерної) «вічності» твору, а й до думки про зміну масштабу часу, необхідну для розуміння феномену літературного твору. Цей феномен розкривається вповні у межах «великого часу» (поняття М. М. Бахтіна), який у свою чергу може бути зіставлений ще з «більшим» часом, актуалізуючи проблему цілісності культурогенезу, єдності людства, меж взаєморозуміння по-різному локалізованих у часі та просторі його представників, кордонів функціонування мистецтва як простору діалогу суб'єктів буття.

Аналогія між словом та поетичним (літературним) твором виростає з паралелі між

мовою та мистецтвом, роль якого у становленні людства, з погляду Потебні, є не периферійно-факультативною, а визначально-необхідною. Розвиток мови і мистецтва здійснюється як еволюція думки, свідомості, постійний рух від фіксації чуттєвого образу, зверненого до цілісного сприйняття, до його осмислення, що кожного разу відбувається на новому мисленнєвому рівні, не відмінюючи цілісного бачення образу, але поступово змінюючи його. У просторі літературного твору окремі образи утворюють цілісну картину світу, що не підміняє собою візію реальності, але формує її, відбиваючи водночас характеристики самої можливості «бачити», притаманної суб'єктам творення та відтворення. Картина світу постійно уточнюється і в процесі переходу від одного твору до іншого в межах творчості одного автора, літературної епохи, традиції, жанру, і в межах руху від однієї рецепції до другої.

Особливого значення в контексті розгортання цього процесу набуває інтерпретація літературного твору, оскільки вона встановлює зв'язок між картиною світу та буттєвими смислами, залишаючись водночас особистісною, прив'язаною до точки зору певного суб'єкта з його унікальною локалізацією у часі й просторі, та інтерсуб'єктивно зорієнтованою на перевірку в ході діалогу з іншим, потенційно – з усіма іншими суб'єктами. У цьому плані подібна амбівалентна орієнтація інтерпретації відповідає складній діалектиці універсального та унікального (загального / особного), який підпорядковане спів-буття людей у світі.

Референтність літературного твору щодо реальної дійсності робить створювану ним поетичну картину світу актуальною не лише для автора, але й для інших, так само як артикульовані твором смисли, естетично перевірені феноменом художньої цілісності, виявляються значущими для всіх. Ситуація ж конфлікту інтерпретацій, про яку говорив П. Рікер, лише підкреслює зв'язок кожної конкретної інтерпретації кожного окремого літературного твору не лише з особистісною історією – історією суб'єкта, що направляє інтерпретацію, віднаходячи себе в її результаті, але й зі спільною історією, культурогенезом в цілому. Адже протиріччя між «археологією суб'єкта» та «телеологією суб'єкта», ретроспективною чи перспективною інтерпретаційною стратегією, про яку писав П. Рікер у праці «Конфлікт інтерпретацій» [6], лише вказує на проблему цілісності людства та його культурного шляху, що передбачає спільне минуле, теперішнє та майбутнє.

Теоретичні ідеї Потебні мали на меті побачити поступ думки, відбиток розвитку свідомості в просторі конкретного слова, художнього образу, поетичного (літературного) твору. При цьому відкриття подібності структури кожного з цих

трьох взаємопов'язаних феноменів передбачало розгорнутість процесу їх теоретичного осмислення і у простір минулого (внутрішня форма як опора на найближче етимологічне значення, порівняння, через яке здійснюється процес пізнання [4:127], прив'язка до попереднього етапу осмислення явища, що називається / зображується / художньо досліджується), і у простір майбутнього, яке неможливо спрогнозувати точно, але вектор якого вже визначений (значення, що приречене на постійне зміщення, уточнення, розширення). Рух думки дослідника в цьому стосунку був відповідним тим процесам омовлення – представлення – осмислення, з якими він пов'язував розвиток слова (мови), художнього образу (мистецтва й зокрема літератури), поетичного твору (душевного світу митця), тобто виявлявся феноменологічно обгрунтованим.

Теперішнє ж у контексті таких міркувань поставало як момент невпинного переходу від бачення до мислення й навпаки, від відомого до невідомого й у зворотньому напрямку, від почуття до думки – й нового рівня відчуттів та рефлексій, від слухання та говоріння – до розуміння й узагальнення – процесу, що «йде без кінця і назад, і вперед» [4:123]. Тобто теперішнє виявлялось моментом творчості, що дозволяє додати до своїх історичних витоків «дещо таке, що у них не містилось» [4:48], необхідним етапом продукування нового у тому чи іншому аспекті мислєдїяльності (поняття Г. П. Щєдровицького).

В цьому плані літературний твір постає як простір взаємозв'язку минулого, теперішнього та майбутнього, перетин особистісної та загальнолюдської історії творчого зростання, інструментом якого виступає мова, методом – мистецтво, а метою – людина, наділена здатністю творити себе і світ, досягаючи подієвої повноти та буттєвої гармонії. Власне, літературний твір сьогодні визначається як такий, що репрезентує спільну для всіх людей ситуацію «я-в-світі» [7] і окреслює параметри такої повноти і гармонії завдяки феномену художньої цілісності [1]. На думку Потебні, в процесі створення та від-творення літературного твору відбувається особистісно значуща, присутня зміна накопиченого суб'єктом «запасу думок», що стосуються певного «кола споріднених явищ», суб'єктивні процеси пізнання, скеровані на світ, об'єктивуються у художньому слові, образі, поетичному творі. Така об'єктивація дозволяє подивитися на твір як певний «об'єкт» та «предмет» [4:128], побачити у ньому своєрідну художню модель, яка репрезентує водночас світ, на який скероване пізнання, та суб'єкта, що це пізнання здійснює. А також зіставити статичну тексту з динамікою творчих та відтворювальних процесів.

Складниками літературного твору як пізнавального акту, на думку Потебні, виступають певний запас знання, досвіду, який потребує осмислення (А), питання, яким задається автор (х), й дещо спільне між одним та другим, що виявляється в процесі порівняння х з А й може бути позначене як *a* (на тій підставі, що *a* відкривається в А, віднаходиться в ньому в результаті художнього пізнання): «...будь-який поетичний твір може бути підведений під формулу не рівняння математичного, при якому обидві урівнювані частини дійсно рівні між собою, а порівняння. Те спільне *a*, яке ми щоразу знаходимо між вперше пізнаваним та пізнаним, називається *засобом порівняння*, або, інакше, *знаком*. *Знак є* для нас те, що вказує на значення. Те, що ми називаємо у слові *представленням*, у поетичному творі *образом*, може бути назване *знаком значення*» [4:129]. Отже, знакова природа літературного твору й його метафорична сутність (адже в основі кожної метафори лежить порівняння) відкривають полюс художнього та естетичного, як сказав би Р. Інгарден та його послідовники зі школи рецептивної естетики, апелюють до раціонально-аналітичного відчитання значення знака та до цілісно-емоційного споглядання зверненого до органів чуття зображення. При цьому у визначенні твору мова йде про онтологічно значуще запитування, що стоїть за процесом творчості, актуальне водночас і для автора, й для читача, який рухається від одного складника твору до іншого у зворотньому напрямі, дзеркальному відображенні, маючи на увазі свій власний досвід.

Потебня піднімає проблему цілісності твору, спираючись на ідеї В. Гумбольдта, відповідно до яких самозречена зосередженість поета на будь-якому предметі здатна відкрити перед читачем цілий світ, що характеризується єдністю та цільністю й постає як результат творчої діяльності самого читача [4:35–36]. Сучасна теорія художньої цілісності, представлена зокрема у роботах М. М. Гіршмана, знаменує новий етап осмислення окреслених проблем: літературний твір характеризується як напружена єдність матеріального (текст) та ідеального (поетичний світ) полюсів, діалектична суперечність між якими знімається завдяки феномену стилю як взаємозв'язку всіх елементів форми та змісту в єдності художнього світу. Стиль визначається як форма авторської присутності в творі, його носієм є ритм, що відбиває динаміку становлення, розгортання та завершення художньої цілісності. Ця динаміка характеризує як процес авторського творення, так і читацького від-творення. Розмірковуючи над співвіднесенням частини та цілого в межах цілісності літературного твору, М. М. Гіршман має на увазі не лише герменевтичний парадокс народження цілого

раніше частини, але й думки Потебні про зіставність структури слова, образу та твору в цілому. Це дає можливість досліднику визначити твір як нове слово про світ та образ світу, а з іншого боку – побачити у кожному слові та образі відбиток твору як художнього цілого, його «естетичної сутності та специфіки»: «семантичним центром слова як художньо значущого елемента є світ і смисл твору, а твір при цьому виявляється новим, індивідуально створеним словом, що вперше називає те, що до цього не мало імені» [2:63]. Це означає також, що певне слово чи образ можуть репрезентувати цілий твір та роботу думки, що стоїть за ним, у межах будь-якого іншого контексту, намічаючи шляхи формування цілісності, що виходить за межі окремого твору в широкій простір культурогенезу.

В теоретичній концепції Потебні твір постає як наділений особливими можливостями, що стосуються передусім прискорення процесу мислення, а також, як би ми сказали сьогодні, нарощування обсягів інформації, її стиснення та концентрованого вираження: «...поетична діяльність (думки) є одним з головних важелів ускладнення людської думки та збільшення швидкості її руху. Перед людиною знаходиться світ, з одного боку, нескінченний в широчінь, у просторі, а з іншого – нескінченний у глибину, нескінченний за кількістю спостережень, які можна зробити на найбільш обмеженому просторі, дивляючись в один і той самий предмет... Мистецтво взагалі, й зокрема поезія, намагається звести різноманітні явища до порівняно невеликої кількості знаків або образів й ним досягається збільшення значущості мисленевих комплексів, що входять у нашу свідомість» [4:110]. Виникає враження, що подібні міркування вченого виходять за межі його епохи, стають дотичними до проблематики сучасності й майбутнього, коли способи обробки, засвоєння, передачі інформації не лише від суб'єкта до суб'єкта в межах певного часо-просторового континууму, але й поверх часових та технологічних бар'єрів стануть нагальними завданнями, потребуючи найскорішого вирішення. Так Потебня акцентує роль літературного твору, літератури (поезії в широкому сенсі цього слова) в осмисленні та передачі загальнолюдського досвіду.

Роботу прискорення думки та концентрації її вираження у процесі поетичного мислення вчений

порівнює із алгебраїчним узагальненням конкретних величин і сам вдається до відповідних символів та формул, даючи визначення поетичному твору. Такий хід думки відповідає міркуванням Ю. М. Лотмана про відносність гносеологічних перешкод між так званими «точними» та «неточними» науковими дисциплінами, необхідність їх взаємодоповнення та продуктивну можливість перекодування інформації, винайденої в просторі точної дисципліни, понятійною мовою неточної й навпаки [3]. Більше того, Потебня переконаний, що немає суперечності між науковим та художнім пізнанням, яке повсякчас передує науковому, прокладаючи для нього шлях, адже там, де не вистачає «точного поняття», «виступає на сцену поетичний образ» [4:124]. Він стверджує необхідність гармонійної рівноваги між розгортанням поетичної та наукової пізнавальної діяльності, оскільки порушення такої рівноваги веде до страждання людини.

В контексті міркувань вченого постає концепція цілісного пізнання, в межах якого можуть співіснувати міфи й наука, мистецтво й релігія, сперечаючись про кордони, але не відмінюючи, не заперечуючи один одного [4:43]. Хоча такого роду міркування не позбавлені певного позитивістського пафосу, який виявляє себе також у виразному акценті на гносеологічній функції художньої літератури, він все ж таки далекий від абсолютизації наукового пізнання. Скоріше поетичне мислення виступає як певна універсальна пізнавальна поступь, оскільки сама мова диктує мистецтву закони просування вперед, й кожне слово існує за законами мистецтва, несе в собі актуальний чи втрачений образ.

Отже, теоретичні погляди О. О. Потебні можуть бути охарактеризовані як визначальні в плані формування сучасної теорії літературного твору, актуальні для різних напрямів розвитку літературознавчої думки у ХХ та на початку ХХІ століття, й водночас такі, що містять нерезалізований потенціал розвитку в контексті онтологічної та філософсько-антропологічної зацікавленості сучасної гуманітаристики, тяжіння літературознавства до міждисциплінарного синтезу, методологічного взаємодоповнення та співвіднесення результатів наукового та художнього пізнання.

Література

1. Гиршман М. М. Литературное произведение: теория и практика анализа / М. М. Гиршман. – М. : Высш. шк., 1991. – 160 с.
2. Гиршман М. М. Слово в художественной целостности литературного произведения // Литературное произведение: Теория художественной целостности / М. М. Гиршман. – [2-е изд., доп.] – М. : Языки славянских культур, 2007 – С. 62–68. – (Коммуникативные стратегии культуры).
3. Лотман Ю. М. Искусствознание и «точные методы» в современных зарубежных исследованиях // Об искусстве / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство – СПб, 2000. – С. 446–459.

4. Потебня А. А. Теоретическая поэтика / А. А. Потебня. – СПб. : Филологический факультет СПбГУ ; М. : Изд. центр «Академия», 2003. – 384 с.
5. Рассказов Ю. С. Теоретическая поэтика литературного произведения [Электронный ресурс] / Ю. С. Рассказов. – Режим доступа : <http://www.proza.ru/2009/11/08/231>
6. Рикёр П. Конфликт интерпретаций. Очерки о герменевтике / П. Рикёр ; [пер. с фр. и вступ. ст. И. Вдовиной]. — М. : КАНОН-пресс-Ц ; Кучково поле, 2002. — 624 с. — (Серия «Канон философии»).
7. Тюпа В. И. Анализ художественного текста / В. И. Тюпа. – М. : Академия, 2006. – 336 с.
8. Федоров В. В. Поэтический мир и творческое бытие // Проблемы поэтического бытия / В. В. Федоров. – Донецк : ДонНУ, 2008. – С. 309–396.
9. Фізер І. Психолінгвістична теорія Олександра Потебні: Метакритичне дослідження / І. Фізер ; [передм. І. Дзюби]. – К. : Обереги, 1996. – 192 с.

УДК 821.161.2:929:821.161.1:929Чехов].09

В. О. Борбунюк

Харківська державна академія дизайну і мистецтв

Українська чеховіана кінця XIX – початку XX ст.: Михайло і Марія Грушевські

Борбунюк В. О. Українська чеховіана кінця XIX – початку XX ст.: Михайло і Марія Грушевські.

У статті осмислюється літературно-критичний доробок Михайла і Марії Грушевських, пов'язаний із творчістю А. Чехова. Дослідження наглядно демонструє, що завдяки подружжю Грушевських українською культурною спільнотою був «присвоєний»/засвоєний один із найвизначніших загальнолюдських художніх здобутків – чеховський феномен, закладено підвалини розвитку українського чехознавства, накреслено перспективи для подальших досліджень. Український чеховський проект, започаткований Грушевськими, є не лише продовженням діалогу між двома культурами, але й одним із об'єднуючих культуротворчих чинників української нації.

Ключові слова: чеховіана, інтерпретація, контекст, літературно-критична спадщина, переклад.

Борбунюк В. А. Украинская чеховиана конца XIX – начала XX в.: Михаил и Мария Грушевские.

В статье осмысливается литературно-критическое наследие Михаила и Марии Грушевских, связанное с творчеством А. Чехова. Исследование наглядно демонстрирует, что благодаря супругам Грушевским украинская культурная общественность «присвоила»/усвоила одно из наиболее выдающихся общечеловеческих художественных достижений – чеховский феномен, ими были заложены основы украинского чеховедения, намечены перспективы дальнейших исследований. Украинский чеховский проект, начатый Грушевскими, был и остаётся не только продолжением диалога между двумя культурами, но и одним из объединяющих культуротворческих факторов украинской нации.

Ключевые слова: чеховиана, интерпретация, контекст, литературно-критическое наследие, перевод.

Borbunyk V. O. Ukrainian Chekhovian of the end of the XIX – early XX centuries: Mikhail and Mariya Grushevsky. The article describes the works of Mariya and Mykhaylo Grushevsky, related to the work of A. Chekhov, translation and scientific and critical reflection of his works on the pages of "Literary and scientific journal". It was shown that translations of M. Grushevsky were performed at a high professional level in line with the new requirements for the translation technology of the early twentieth century, which increased attention to the purity and correctness of the Ukrainian language. The Chekhov knowledge activity of Grushevsky testifies to the soundness of philological training, profound knowledge of the subject under discussion, tolerance and constructiveness of the assessments. The research clearly demonstrates that thanks to Mykhaylo and Mariya Grushevsky, the Ukrainian nation was "conquered" / mastered one of the most prominent human cultural achievements - the Chekhov phenomenon, the foundations of the development of Ukrainian Chechen studies, the prospects for further research. The Ukrainian Chekhov project, initiated by Mykhaylo and Mariya Grushevsky, was and remains not only a continuation of the dialogue between the two cultures, but also one of the unifying cultural cultivating factors of the Ukrainian nation.

Key words: association, interpretation, context, literary-critical heritage, translation.

У вітчизняному академічному просторі дискусій про стан сучасного українського чехознавства на кшталт «Український шекспірівський проект – бути чи не бути?» [15] не виникає. Це пов'язано, насамперед, із станом наукових студій творчості А. Чехова, тим значним внеском у розвиток сучасного чехознавства, який роблять українські літературознавці

(А. Головачова, В. Звиняцьковський, І. Лосієвський, Н. Нікіпелова, Я. Поліщук, В. Силантьєва, Т. Шеховцова та ін. [4; 7; 8; 9; 10; 12; 13; 14; 26; 27; 28]) і музезнавці (зокрема, співробітники Будинку-музею А. П. Чехова у м. Суми), а також відлунням традицій Чеховських читань у Ялті в рамках інших Міжнародних конференцій, які проводяться в Україні, неослабним інтересом до творів письменника з боку українського театру – модерними